

فریومد و مسجد جامع آن

دکتر محمد ابراهیم زارعی

استادیار گروه باستان شناسی، دانشگاه بوعلی سینا همدان

(از ص ۹۳ تا ۱۲۸)

تاریخ دریافت: ۱۳۸۸/۰۵/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۹/۰۹/۲۲

چکیده:

فریومد اکنون یکی از دهستانهای بخش میامی شهرستان شاهرود است که در شرق استان سمنان واقع شده است. بنا به قول حمدالله مستوفی این شهر در قرن هشتم هـ.ق. مرکز بخش جوین بوده است. در زمان ایلخانان اعتبار بالایی داشته است. در منابع تاریخی نام این شهر ذکر شده است. دولت شاه سمرقندی از عمارت شهرستان فریومد نام برده و از آن به زیبایی و شکوه یاد می کند.

مهمترین اثر به جای مانده از شهر فریومد، مسجد جامع آن است. بنای قدیمی آن احتمالاً مربوط به اواخر دوره سلجوقی و اوایل دوره خوارزمشاهی است. براساس شواهد و مدارک موجود به احتمال فراوان در دوره خوارزمشاهی و ایلخانان بازسازی کامل شده است. این بنا از نظر معماری حائز اهمیت است. مسجد جامع عموماً نماد شهر در دوره اسلامی است. علاوه بر این هم فضاهای عمومی شهری از جمله بیمارستان در فریومد وجود داشته است. بنابر این مسجد جامع ارتباط کالبدی و فضایی با شهر برقرار نموده است. مسجد جامع فریومد را می توان به عنوان موزه تزئینات معماری ایران در دوره اسلامی محسوب نمود. دارای نقشه دو ایوانی است، ایوانهای مسجد نسبت به صحن مرتفع است، نزدیکی ایوانها به هم موجب کم وسعت شدن صحن مسجد گردیده است. نداشتن مناره یا گلدسته در روی ایوانها و سر در ورودی آن، وجود تزئینات سفالکاری پرکار با طرحهای هندسی بدیع و زیبا، استفاده از خطوط کوفی و ثلث و ریحان گچبری شده حاوی آیات قرآنی و احادیث، همراه با طرحهای گیاهی و هندسی از ویژگی های بارز آن است.

واژه های کلیدی: فریومد، مسجد جامع، دوا ایوانی، سبک خراسانی، شهرستان.

مقدمه

مطالعه آثار معماری ایران در دوره اسلامی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. اگر چه که پژوهش‌های بسیاری در باره معماری اسلامی ایران صورت گرفته است. یکی از مناطقی که از نظرها پنهان مانده شهر فریومد و مسجد جامع آن است، که از نقطه نظر باستان‌شناختی و هنر اسلامی قابل بررسی و پژوهش است. فریومد یکی از شهرهای قدیمی است که در زمان حاکمیت ایلخانان و صدارت خواجه علاءالدین محمد وزیر خراسان مورد توجه قرار گرفت و مسجد جامع آن نیز به احتمال زیاد در همین زمان از آبادانی خاصی برخوردار بوده است.

دربارخی متون تاریخی نام این شهر ذکر شده است. به ویژه در زمان قیام سربداران، که خواجه علاءالدین محمد فریومدی وزیر خراسان بود، فریومد یکی از نقاط حاکم‌نشین بوده است. به نظر می‌رسد عمارت بسیار عالی فریومد در زمان خواجه علاءالدین محمد فریومدی ساخته شده باشد. زیرا آثار به جای مانده از آن که به صورت تلی از خاک است نشانگر اهمیت این عمارت است. دولت‌شاه سمرقندی از عمارت شهرستان فریومد نام برده و از آن به زیبایی و شکوه یاد می‌کند. بنا بر این اهمیت و جایگاه فریومد از قرن ششم تا اواسط قرن هشتم ه. ق. با توجه به وجود آثار آن نیازمند بررسی جداگانه است.

جغرافیای فریومد

فریومد از دهستانهای بخش میامی شهرستان شاهرود در استان سمنان است. این دهستان که مرکز آن قصبه فریومد است؛ در شمال خاوری میامی در منطقه کوهستانی واقع است. فریومد در ۱۰۵ کیلومتری خاوری میامی و ۲۲ کیلومتری شمال باختری داورزن که سر راه شاهرود به سبزوار واقع است و ۶۳ کیلومتری عباس‌آباد راه شوسه به عباس‌آباد دارد. به طور کلی در حدود ۱۶۵ کیلومتری شمال خاوری شهرستان شاهرود واقع است. مشخصات اقلیمی آن، هوای معتدل، تابستان منطقه گرم و خشک است، بارش باران کم است و به همین دلیل از نظر جغرافیایی جزو مناطق کویری کشور محسوب می‌شود. آبش از قنوات است (فرهنگ جغرافیایی ایران، ج ۳؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۰۴۸). پایگان آب فریومد، از طریق کاریزهای حسین‌آباد، محمدآباد، سعیدآباد، نصرتیه، مظفر، برزین، کوشک، باغ پایین، مرداب، عیش‌آباد، کلانه نو، کاریزبازار (که شکافته آن از زیر مسجد جامع فریومد میگذشته و اکنون بی آب است) تامین می‌شده، و اراضی قصبه را آبیاری میکرده است (مولوی، همان: ۱۷۰). به نظر میرسد که رونق و آبادی این شهرستان بستگی به این قنات‌ها داشته، که پس از خشک شدن سرچشمه‌های آب این روند تسریع شده است.

جغرافیای تاریخی فریومد

با توجه به پیشینه فریومد بسیاری از رجال علمی اسلامی از علما و شعرا و وزرا به آنجا منسوبند، و قبر شاعر شیرین سخن ابن یمین فریومدی در فریومد قرار دارد. فریومد تا عهد مغول و کمی بیشتر اهمیت شایانی

داشته و بعداً ویرانی و با کمبود جمعیت آن در حدود سه هزار خانه وار پنج نفری است و بسیاری از اهالی به تهران و جاهای دیگر مهاجرت کرده‌اند (مولوی، ۱۳۵۳: ۱۷۰).

در این آبادی دو یادگار مهم وجود داشته که یکی از آنها سرو فریومد و از پیش از اسلام در این محل غرس شده بوده وینال تکین بن خوارزم شاه در سال ۵۳۷ هـ.ق. درخت را سوزانده و از بین برده است، و دیگری مسجد جامع فریومد است که از عجایب هنری ایران است. مسجد جامع در حدود نهصد سال قبل ساخته شده و نام بانی هنوز بدست نیامده است و معمار آنجا علی نام داشته که در دیوار جنوبی مسجد (عمل علی بن الحسین محمود جابر شهرستانی) خوانده میشود (مولوی، همان: ۱۷۱). بنا بر این فریومد با آثار ارزنده‌ای که در خود جای داده است، دارای گذشته‌ای دیرپا است و به همین علت است که در قرن هشتم هـ.ق. از این محل به عنوان شهرستان مرکز یک منطقه نام برده شده است. به طوری که حمدالله مستوفی در کتاب *نزهةالقلوب* مینویسد «جوین ولایتی است، پیش از این داخل تومان بیهق بوده و اکنون مفرد است. قصبه فریومد شهرستان آنجاست و بحرآباد که مقام سعدالدین حموی است و آزادور اروکارزی و احتمالاً کارچی ایران و دلقند و خوراشاه از معظم قرای آن، اهل آن ولایت اکثر شافعی مذهب‌اند. آب این ولایت از قنوات است و هر موضعی که دو کاریز معتبر دارد و محصولات او از همه چیزی باشد و میوه و انگور کمتر باشد» (مستوفی، ۱۳۸۱: ۲۱۴).

فریومد پیش از اینکه به شهرستان مرکز جوین تبدیل گردد؛ یکی از دوازده ربع اطراف سبزوار محسوب میشده است، مولف تاریخ بیهق دهکده‌های اطراف سبزوار را در قرن ششم هجری دوازده ربع، که یکی از آنها ربع فریومد بوده، نام برده است (حقیقت، ۱۳۶۰: ۱۲۵). لسترنج (۱۳۶۴: ۴۱۷) نوشته است که یاقوت ذکری از فریومد نمی‌کند، زیرا شهر اصلی جوین در زمان او آزادور بود، بنابراین به نظر میرسد که فریومد در دوره خوارزمشاهی کسب اعتبار کرده است، به استناد گفته مستوفی مرکز بخش جوین در قرن هشتم هـ.ق. / چهاردهم میلادی به فریومد تغییر کرد. اگرچه قول حمدالله مستوفی چنین نیست، چون شهر آزادور که یاقوت آن را شهری پرجمعیت با مساجدی زیبا معرفی کرده از طرف مستوفی به عنوان قریه‌ای واقع در جاده جاجرم به نیشابور معرفی شده است (گدار، ۱۳۷۱: ۲۵۶). از سویی مستوفی از نقاط وسیع دیگر این منطقه نظیر بحرآباد، اروکارزی، دلبند، خاراشه، نیز یاد کرده است، اما هنگامیکه مرکزیت به فریومد تغییر کرده، احتمالاً در سال ۷۴۰ هـ.ق. مصادف با تاریخ اتمام کتاب *نزهةالقلوب* بوده، به این دلیل این کتاب در این باره نمی‌تواند اطلاعات کافی در اختیار ما بگذارد، چون مسجد بزرگ و مجلل فریومد احتمالاً هنگامی ساخته شده که این شهر حاکم‌نشین منطقه بوده است.

فریومد در زمان ایلخانان مغول به ویژه مقارن با نهضت سرداران اهمیت یافت. قیام سرداران در همین منطقه و مناطق مجاور شکل گرفت. خواندمیر در کتاب *حبیب‌السیر* نوشته است که در هنگام حضور ایلچی‌ها به باشتین، خواجه علاءالدین محمد که در آن اوان وزیر خراسان بود؛ در قریه فریومد اقامت داشت. کسان به طلب آورد و چون از حقیقت واقعه آگاهی یافت، جمعی را با خود متفق و متحد نمود (خواندمیر، ۱۳۳۳: ۳۵۷).

حرکت متهورانه برادران در قتل ایلچی ایلخانان، سرمنشاء قیام سربداران شد (اقبال آشتیانی، ۱۳۶۵: ۹-۴۶۸). علاءالدین محمد فریومدی که در سال ۷۲۸ هـ. ق/ ۱۳۲۷-۲۸ م به همراه غیاث‌الدین محمد به وزارت مالیه منصوب شده بود، در خلال سلطنت ابوسعید به این منصب اشتغال داشت (اسمیت، ۱۳۶۱: ۱۲۲). مطلب فوق نشانگر آن است که در قرن هشتم هـ. ق قصبه مذکور و آبادیهای اطراف آن از نظر سیاسی، دارای اهمیت بوده است. براساس نوشته کتاب *تذکره/الشعراء* دولت‌شاه سمرقندی (۱۳۳۴: ۱۴۴)، علاءالدین محمد فریومدی وزیر طغای تیمور بوده و از سوی دیگر چون حاکم سبزواری و نیشابور و جوین محسوب میگردید، مرکز جوین هم شهرستان فریومد بوده است.

امیر فخرالدین محمدبن یمین‌الدین طغرایبی مستوفی بیهقی فریومدی مشهور و متخلص به ابن یمین یکی از شاعران معروف ایران در قرن هفتم هجری است. ابن یمین در سال ۶۸۵ هـ. ق چشم به جهان گشود پس از مرگ پدر که او نیز مردی شاعر مسلک بود در سال ۷۲۲ هـ. ق در سمت مستوفی وزیر خراسان جانشین پدر گردید (بویل، ۱۳۶۶: ۵۴۹). او از مردم فریومد مرکز ولایت جوین است. ابن یمین که پاره‌ای از امرای خراسان و هرات را مدح گفته و با سربداران و ملوک ترک و طغایمور در یک عصر می‌زیسته است (اقبال آشتیانی، ۱۳۶۵: ۵۴۹). ابن یمین با سعایت دشمنان دربارهای مختلفی را تجربه نمود. در قطعه ذیل شاعر به اقامت خویش در سلطانیه اشاره‌ای دارد (صفا، ۱۳۵۲، ج ۳: ۹۵۷)، اما آنچنانکه از محتوای آن برمی‌آید اقامتی ناخوشایند بوده است.

هر وفاتی که به سلطانیه واقع گردد تو یقین دان که به فریومد از آن خوشتر نیست

ابن یمین پس از بازگشت به خراسان بیشتر در مولد خود فریومد به سر می‌برد و با گروهی از امرای و وزرای عهد خود در جانب شرق ایران رابطه داشت و آنان را می‌ستود و از آن میان بیش از همه به خواجه علاءالدین محمد فریومدی وزیر خراسان اختصاص داشت. ابن یمین سالهای آخر عمرش را در فریومد به گوشه‌گیری گذراند و به کار کشاورزی پرداخت تا اینکه در سال ۷۶۹ هـ. ق. در همانجا درگذشت (صفا، همان: همانجا). مقبره او در فریومد قرار دارد و با الهام از معماری سنتی و با شیوه‌ای خاص توسط انجمن آثار ملی ساخته شده است.

عمارت شهرستان فریومد

در محدوده خارج از قصبه فعلی فریومد آثار مخروبه‌ای به جای مانده است که نشان می‌دهد ساختمان بزرگ و با تاسیسات جانبی آن وجود داشته است، آنچنانکه از برخی نوشته‌ها برمی‌آید و مدارک تاریخی نیز آن را تایید می‌کند، خواجه علاءالدین محمد وزیر سلطان ابوسعید در زمان حکومت وزارت خود در خراسان عمارتی به نام شهرستان در فریومد بنا کرد، که دارای کتابخانه و بیمارستان عمومی نیز بوده است. دولت‌شاه سمرقندی در کتاب *تذکره/الشعراء* (۱۳۳۴: ۱۴۳) در وصف این ساختمان گوید: «عمارتی است عالی بنای عمارت شهرستان فریومد را به غیاث‌الدین هندو و برادر علاءالدین محمد نیز نسبت داده‌اند. ابن یمین شاعر

معروف نیز در باره کتابخانه و بیمارستان عمومی و دارالحدیث عمارت شهرستان در فریومد اشعاری دارد. اکنون از کتابخانه، مریضخانه، دارالحدیث و عمارت مجلل شهرستان فریومد اثری به جز تلی خاک که در خارج قصبه فریومد قرار دارد، مردم قصبه آن را تل شهرستان می‌نامند، اثری به جای نمانده است. واژه قصبه بنا به گفته مقدسی، پایتخت ایالتی بوده، ولی در دوره‌های بعد پایتخت هر یک از واحدهای اصلی تقسیمات کشوری را به این نام مینامیده‌اند (اشرف، ۱۳۵۳: ۱۲). بر همین اساس قصبه فریومد از ساختار شهری برخوردار بوده که بخش اصلی آن را شهرستان یا شارستان نامیده‌اند. باکاوش‌های باستان‌شناختی در محل شهرستان قطعاً در باره ساختار شهرسازی و معماری و سبک ساختمان عمارت شهرستان نتایج مطلوبی به دست خواهد آمد، بنا براین تا زمان کاوش در محل نمی‌توان در این باره اظهار نظر قطعی نمود.

سرو فریومد

یکی دیگر از آثار مهم فریومد سرو آن بوده است که نشانه قدمت شهر مذکور است. بنا به نوشته تاریخ بیهقی به فرمان زردشت دو سرو در دو نقطه غرس شده که یکی از آنها در فریومد و دیگری در کاشمر بوده است به طوریکه فردوسی گفته:

یکی شاخ سرو آورید از بهشت بدروازه شهر کاشمر بکشت

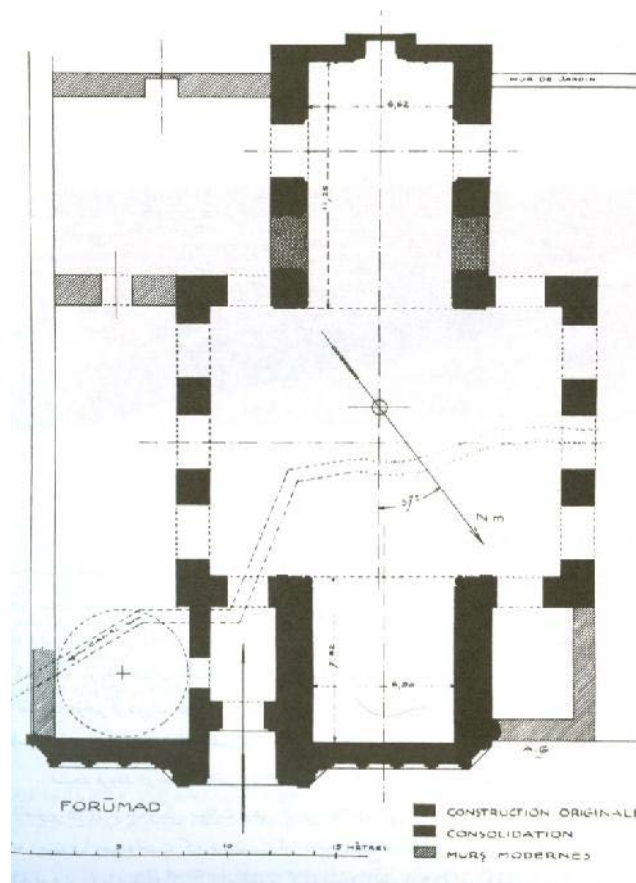
بر همین اساس سابقه سرو فریومد به پیش از اسلام میرسد. این سرو در سال ۵۳۷ هـ. ق توسط ینال تکین بن خوارزم سوزانده و از بین رفته است. مدت بقای این سرو در فریومد هزار و ششصد و نود و یکسال بوده است (مولوی، ۱۳۵۳: ۱۷۴-۱۷۲). وجود سروی با این قدمت در این منطقه نشانگر اهمیت در ادوار مختلف تاریخی بوده است.

مسجد جامع

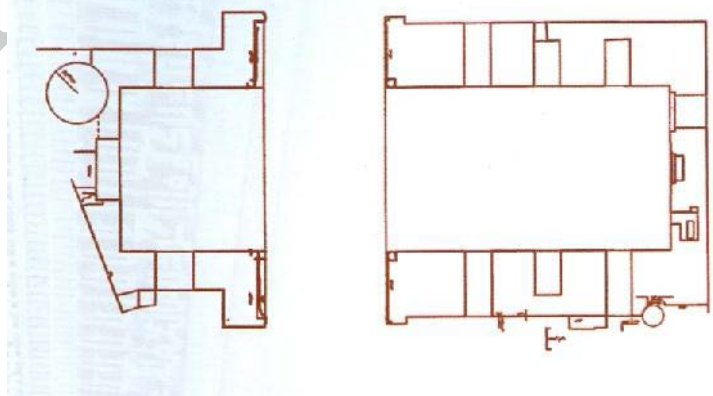
مسجد فریومد در بخش خاوری روستا و در مرکز شهر قدیم واقع شده است. هنرمند هرچه در توان داشته، در ایجاد و به ویژه تزئینات این مسجد به کار گرفته است. ساخت بخشهای مختلف مسجد به عنوان مثال ایوان‌های رفیع و با شکوه، به کارگیری خطوط زیبای کوفی و ثلث و ریحان در کتیبه‌ها که با دقت عمل بسیار همراه بوده است. تزئینات گچبری را به درجه‌ای عالی رسانیده است. گچبری‌ها آنچنان متنوع است که صدها طرح و نقش را در خود جای داده است. تزئین یک مسجد یعنی عبادت خداوند (بورکهارت، ۱۳۶۵: ۳۵)، در مسجد فریومد این کار با ذوق و سلیقه خاص انجام شده و در عین حال نوعی عبادت بوده است.

مساجد ایران براساس چند نوع نقشه ساخته شده است. یکی از آنها مساجد نوع نقشه دو ایوانی است. آندره گدار این نقشه و شیوه دو ایوانی را سبک خراسانی معرفی میکند (۱۳۷۱، ج ۲: ۲۵۹) و به همین خاطر است که مهمترین مساجد دو ایوانی دوره اسلامی در منطقه شرق و به ویژه خراسان ساخته شده‌اند و به نظر

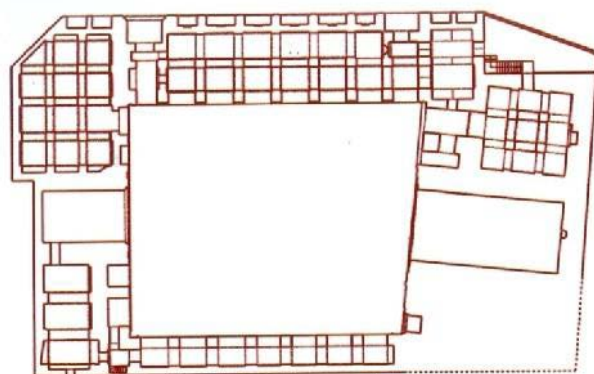
می‌رسد که از همان منطقه نشأت گرفته‌اند. مساجد جامع زوزن، گناباد، فرومد دارای این نوع نقشه هستند (کیانی، ۱۳۷۴: ۶۸-۶۶). مسجد جامع فریومد یکی از بناهای مهم این سبک معماری است. در این نوع نقشه ایوان را بزرگ و طویل ساخته که هم کارکرد ایوان را داشته و هم کارکرد گنبدخانه. چون در هر سه مسجد یاد شده از گنبدخانه استفاده نشده است (ش ۱ تا ۳).

ش ۱، نقشه مسجد فرومد که به آندره گذار تهیه شده است (گذار، ۱۳۷۱، ج ۲: ۲۵۸).

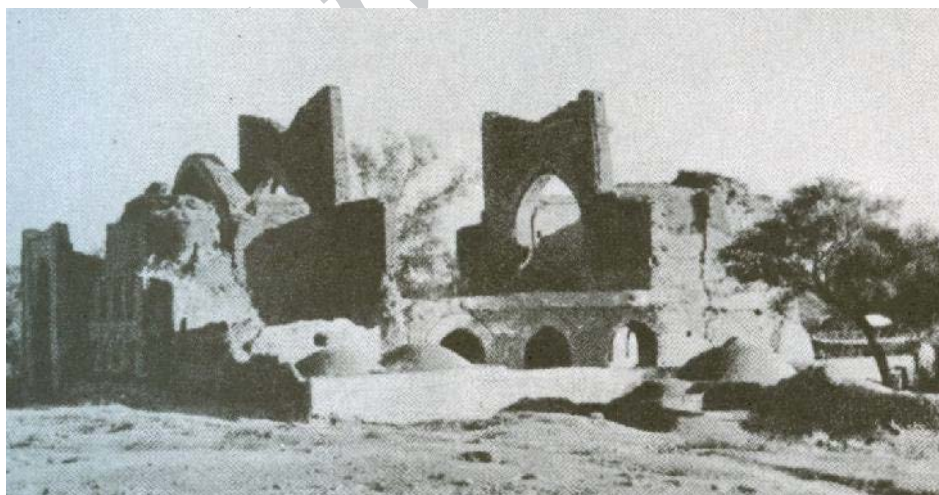

ش ۲، نقشه مسجد جامع ملک زوزن (لباف خانیکی، ۱۳۸۵: ۳۵).

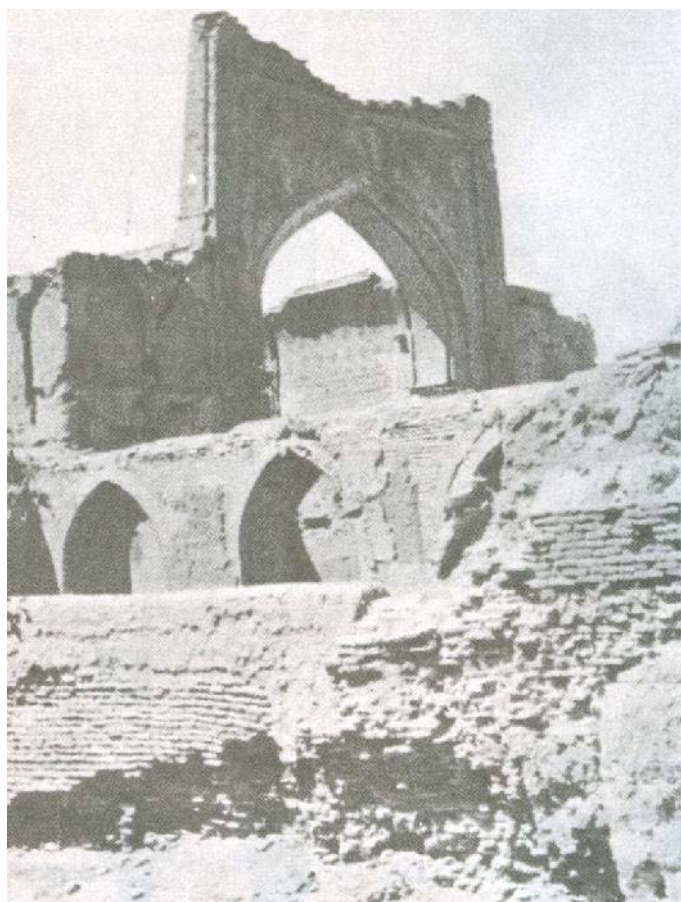

ش ۳، نقشه وبرش مسجد جامع گناباد(لباف خانیکی، ۱۳۸۵: ۳۳).

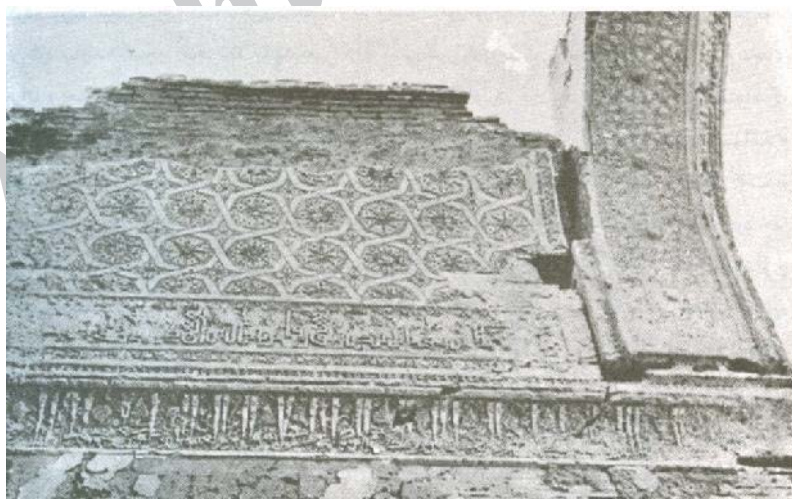
در باره این مسجد، مطالعه و بررسی آغازین مربوط به آندره گدار فرانسوی است. او در حدود ۷۰ سال پیش، رئیس اداره عتیقات ایران بوده است. مسجد مزبور را مطالعه، تصاویر و نقشه آنرا نیز تهیه نموده است (گدار، ۱۳۷۱: ۲۵۶-۲۶۲). پس از آندره گدار در سال ۱۹۴۶ میلادی دونالد ویلبر امریکایی به بررسی و بازدید مسجد پرداخته است. او نیز شرحی کوتاه از ویژگیهای مسجد به انضمام نقشه و تصاویری ارائه داده است (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۶۹). کیانی هم شرح کوتاهی از بنا ارائه نموده است (کیانی، ۱۳۷۴: ۶۸)؛ (تصاویر ۳ تا ۴)؛ (ش ۴).

تصویر ۱، نمای مسجد جامع فریومد، عکس: آندره گدار(گدار، ۱۳۷۱: ۲۵۹).

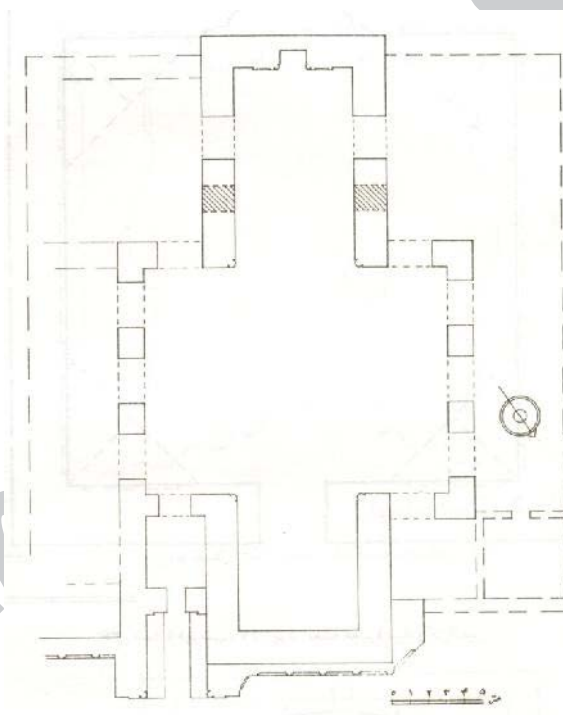
تصویر ۲، ایوان جنوبی و رواق غربی مسجد جامع فریومد (گدار، ۱۳۷۱: ۲۶۰).

تصویر ۳، تزئینات داخلی ایوان جنوبی مسجد جامع فریومد، عکس: آندره گدار (گدار، ۱۳۷۱: ۲۶۱).

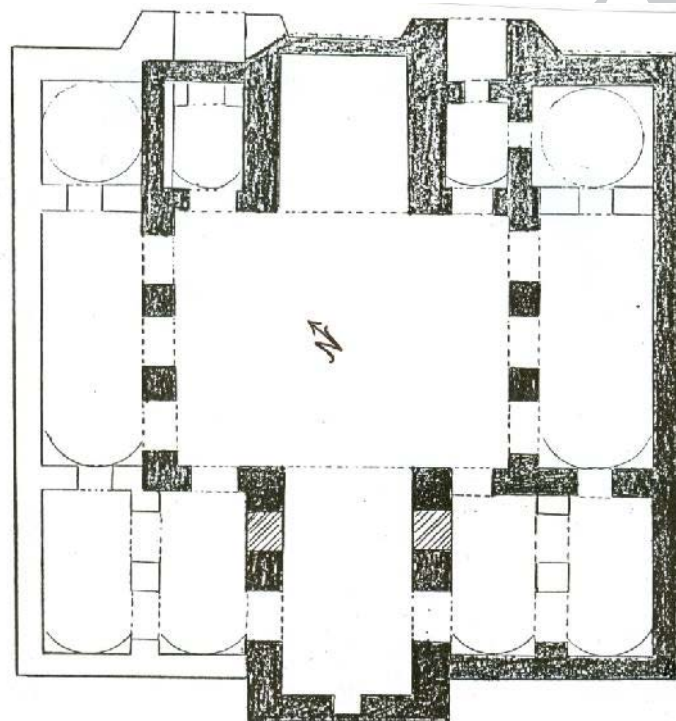
تصویر ۴، نمای عمومی مسجد جامع فریومد (نگارنده، ۱۳۸۶).

ش ۴، نقشه مسجد جامع فریومد ترسیم ویلبر (ویلبر، ۱۳۶۵: ۳۹ شماره فهرست ۶۱).

مسجد فریومد دارای بخش‌های مختلفی همچون: ایوان جنوبی یا اصلی، ایوان شمالی، رواق‌های شرقی و غربی، مدخل ورودی (ایوان ورودی) فضاهای پیرامون ایوان‌ها، که این فضاها به صورت قرینه در طرفین ایوان‌ها ایجاد شده است. بر اساس شواهد و وضعیت موجود بنای مسجد، در دوره‌های مختلف تغییر و تحولات مهمی در آن بوجود آمده است. این بنا به دلیل داشتن آرایه‌های گونه‌گون و گسترده به عنوان گنجینه‌ای از

تزیینات و عناصر معماری اسلامی محسوب می‌شود و با دارا بودن ویژگیهای معماری «سبک خراسانی» (پیرنیا، ۱۳۷۹: ۱۰)، و کتیبه نگاری از دیدگاه مطالعات باستان‌شناختی دوره اسلامی حائز اهمیت است. هر چند که این مسجد در گذشته مورد بی توجهی قرار گرفته و متأسفانه بخشهای زیادی از آن به کلی تخریب و از بین رفته است، ولی در چند دهه اخیر مرمتهایی در آن انجام گرفته است. بر اساس برخی نوشته‌ها زمان احداث این مسجد را مربوط به قرن چهارم هـ. ق. میدانند (دهخدا، لغت‌نامه، فریومد؛ فرهنگ جغرافیایی ایران، ج ۳)؛ در حالیکه مدارک مستندی در این باره ارائه نشده است. به نظر میرسد که نخستین مرمت‌ها و تغییرات و بازسازی در دوره خوارزمشاهی و پس از آن در زمان ایلخانان انجام شده باشد؛ سپس اضافات و تغییراتی در آن به عمل آمده که بعضی از آنها کاملاً جدید است (ش ۵).

نقشه شماره ۷ مسجد جامع نقشه بازسازی شده براساس اطلاعات موجود

□ غرفه‌های مسدود شده دوره ایلخانی

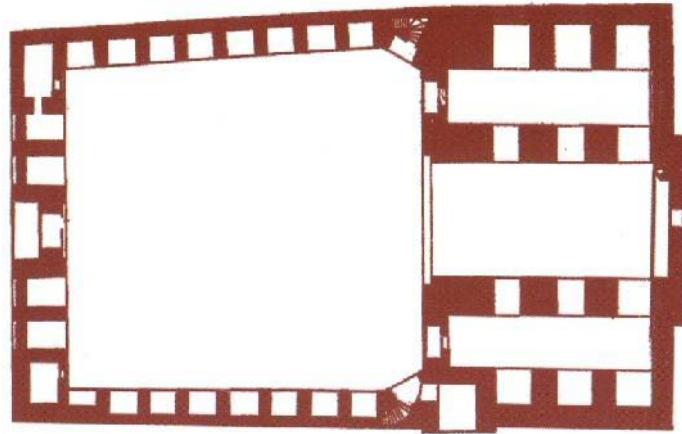
■ بخشهای موجود مسجد فریومد

□ بخشهایی که احتمالاً موجود داشته و تخریب شده است

ش ۵، نقشه مسجد جامع فریومد (نگارنده، ۱۳۷۱).

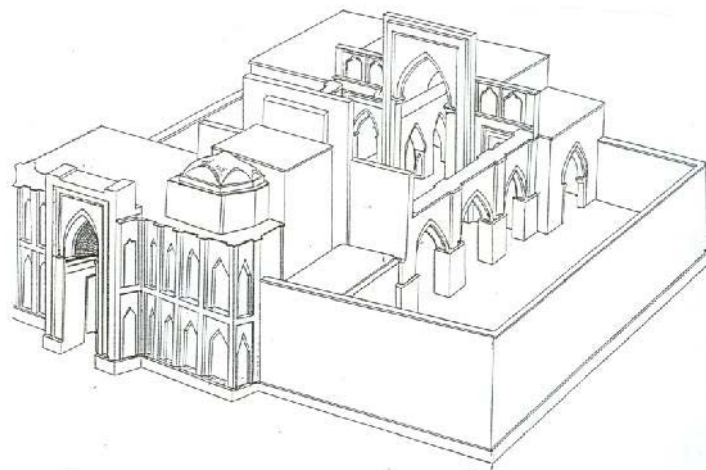
مسجد دو ایوان رفیع روبروی هم، صحنی کوچک در میانه با دو رواق در شرق و غرب دارد. هریک از رواق‌ها دارای سه مدخل ارتباطی به صحن مسجد است. رواقهایی که پهنای آنها در بین دیوار شرقی صحن و دیواری بوده که در امتداد نوعی آبراهه ساخته شده است. قسمت پایین دیوار اخیر هنوز وجود دارد. ایوان

جنوبی این بنا قابل مقایسه با ایوان مسجد جامع قاین در خراسان است. در ایوانهای هر دو مسجد درگاههایی تعبیه شده است (ش ۶).

ش ۶، نقشه مسجد جامع قاین (لباف خانیکی، ۱۳۸۵: ۲۲).

با توجه به نقشه‌ای که تهیه گردیده (ش ۵)، نیمی از یک گنبد ساخته شده با خشت خام که روی نقشه به وسیله دایره‌ای نقطه چین نمایش داده شده، در بخش شرقی راهرو ورودی باقیمانده است که آندره گذار (۱۳۷۱: ۲۵۹) معتقد است، این قسمت را باید بعداً ساخته باشند. منظور گذار کاملاً مشخص نیست که بعداً متعلق به چه زمانی است، ولی به نظر می‌رسد که این بخش را همزمان با سایر بخشهای مسجد ساخته باشند. فضایی مستطیل شکل و گنبد دیگری که با توجه به ایوان شمالی به عنوان قرینه راهرو ورودی محسوب می‌گردیده، وجود داشته است که امروزه فقط دیوارهای دو ضلع آن برپا هستند. چون بخشهای پیرامون مسجد از جمله رواق‌های شرقی و غربی در طول زمان خراب شده تعیین حدود اصلی بخشهای بیرونی آنها به طور دقیق ممکن نیست (ش ۷).

ش ۷، پرسپکتیو مسجد جامع فریومند (روحپور، ۱۳۷۳: ۲۳).

صحن مسجد به صورت مربع است و وسعت چندانی ندارد. زیرا در اکثر مساجد دوره اسلامی صحن‌ها (حیاط) وسعت نسبتاً زیادتری داشته‌اند. با اینکه در دوره ایلخانی مسجدهایی با صحن کوچک زیاد ساخته می‌شد (ویلیبر، ۱۳۶۵: ۴۱-۴۳)، ولی در اینجا احتمالاً علت کوچک بودن اندازه صحن مسجد ویژگی معماری منطقه در آن دوره بوده است و یا شاید قصد آنها بیشتر مرتفع نشان دادن مسجد بوده تا وسیع بودن آن. به همین دلیل است که ارتفاع ایوان‌ها از طول صحن مسجد بیشتر است. ایوانهای مسجد درست مقابل هم ساخته نشده‌اند و حدود ۳۷ درجه با هم اختلاف دارند که در ساخت آن دقت کافی به کار نرفته، چون بدون هیچ دلیلی محور دو ایوان در امتداد یکدیگر قرار ندارند. در نتیجه پهنای غرفه‌های (درگاه‌های) دو طرف ایوان‌ها نیز یکسان نیستند، اما از طرف دیگر دقت بسیاری در تزئین و ساختن ایوانهای عظیم مسجد به کار رفته است (گدار، همان: ۲۶۱). احتمالاً اختلاف آنها نیز صرفاً به خاطر جهت قبله مسجد بوده است.

ایوان اصلی (جنوبی)

مهم‌ترین بخش این مسجد را ایوان جنوبی آن است، که هم از نظر اندازه و هم از نظر داشتن تزئینات گچبری، کتیبه نگاری و محراب‌ها قابل توجه است. طول و عرض ایوان ۱۱/۲۵ در ۶/۲۶ متر است و ارتفاع آن بیش از دوازده متر است. علت این که ایوان جنوبی را بزرگ و طویل ساخته‌اند احتمالاً استفاده از آن به عنوان یک فضای گنبددار پشت ایوان اصلی است. از جمله مساجدی است که فاقد گنبد خانه است. به این دلیل بوده که اقلیم منطقه سازگار با این نوع معماری بوده است و قابل مقایسه با مساجد قاین، زوزن و گناباد است (لیاف خانیکی، ۱۳۸۵) که در خراسان ساخته شده است (تصویر ۵).

تصویر ۵، نمای ایوان جنوبی مسجد جامع فریومد (نگارنده، ۱۳۸۶).

با توجه به نوع گچبری‌ها، کتیبه‌ها و محراب‌های ایوان به نظر می‌رسد که از بخش‌های دیگر مسجد قدیمی‌تر باشد، زیرا دیوار شرقی ایوان سردری با طاق تیزه دار دارد که در تجدید ساختمان دوره‌های بعد پر شده است. بر همین اساس آجرچینی دیوار با طرح سبکی شکل احتمالاً مربوط به دوره سلجوقی است، و

پیداست که ایوان اصلی کمی بعد از ساختن سقوط کرده و پایه‌ها و نصف دیوارها در دوره‌های بعدی (احتمالاً خوارزمشاهی یا ایلخانی) برای تجدید ساختمان مورد استفاده قرار گرفته است، همچنین بر دیوار محراب از بالای شکافهای گچبری دوره ایلخانی اثر تزیین گچی دوره سلجوقی هویدا است.

در دیوارهای ایوان (در ضلع شرقی و غربی) درگاههایی وجود داشته که به فضاهای جانبی ایوان اصلی مرتبط بوده است. وجود چهار درگاهی عریض در یک دیوار ضعیف (ش ۵) نشان میدهد که در یک زمان و احتمالاً هنگامی که ایوان دچار ترک خوردگی شده، مسدود گردیده است. در حال حاضر دو تا از آنها باز است و به عنوان درگاه ارتباطی با فضاهای جانبی ایوان اصلی استفاده می‌شود. وضع کنونی مسجد نشان میدهد که شکافهایی عریض، ریزش‌ها و حتی جابجا شدنهای چشمگیری در آن اتفاق افتاده است. شایان ذکر است که در چند دهه اخیر هنگام مرمت مسجد یکی از درگاه‌ها را که در آن محرابی گچبری شده قرار دارد باز نموده‌اند (تصویر ۶).

تصویر ۶، محراب کوچک داخل پایه دیوار ایوان اصلی (نگارنده، ۱۳۸۶).

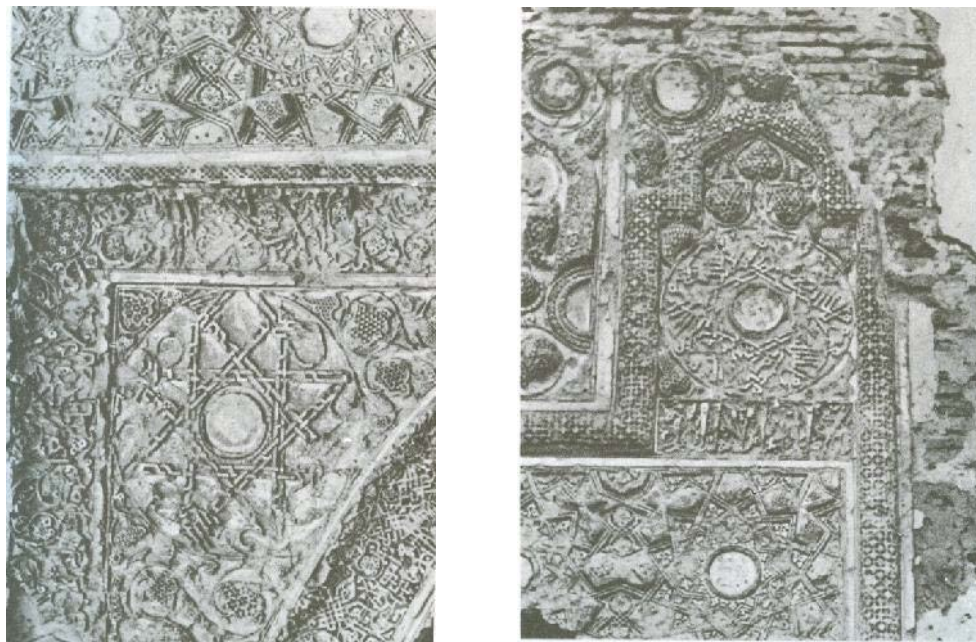
پوشش سقف ایوان، به روش طاق و تویزه است، به این صورت که دارای دو طاق جناغی در ابتدا و انتهای دیوارها است و سپس از طریق پوشش تویزه آن را مسقف و طاق زده‌اند. البته ذکر این نکته ضروری است که

بخش طاق آن مرمت شده است، ولی تویزه‌ها در طول سالهای متمادی سالم مانده‌اند. بخش انتهایی ایوان با پوشش نیم‌گنبدی مسقف شده است. این قسمت را با مقرنس کاری پر کرده‌اند. در داخل هر یک از مقرنس‌ها گچبری با طرحهای هندسی و گل و بوته کار شده است. قسمت‌های بالای مقرنس‌ها تخریب شده است و در وسط یکی از آنها کتیبه‌ای است که نام یکی از سازندگان بنا و احتمالاً کسی که گچبری‌ها را انجام داده تا حدودی مشخص است. آندره‌گدار (۱۳۷۱: ۲۶۱) آن را «عمل‌علی» خوانده است. پس از او دونالد ویلبر کتیبه را «علی جامی‌السنایی سمنانی» خوانده است (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۶۹). در بررسی‌های نگارنده عبارت «عمل‌علی‌بن محمدبن محمود البناء سمنانی» خوانده شد. هر چند به طور دقیق مشخص نشده که نامبرده در این پروژه ساختمانی چه نقشی داشته، ولی به نظر میرسد که احتمالاً استادکار گچبر ساختمان مسجد بوده است.

در داخل این ایوان دو کتیبه خطی به صورت نواری افقی در زیر پاکار طاق قرار دارند که روی هم قرار گرفته‌اند و توسط اندودی از گل از هم مجزا گردیده‌اند. کتیبه احتمالاً متعلق به زمانی است که تعمیراتی در جهت استحکام بنا انجام شده (و در جریان آن است که دو درگاهی مقدم مسدود شده است) کتیبه اول احتمالاً همزمان با احداث بناست. با مقایسه حروف این دو کتیبه در می‌یابیم که احتمالاً تاریخ ساخت و تاریخ مرمت بسیار به هم نزدیک بوده‌اند. در زیر پایه طاق در سه ضلع ایوان کتیبه دیگری است که به خط ریحان نقش شده است که قابل مقایسه با کتیبه‌های موجود در رباط شرف است. به فاصله کمی در بالای این کتیبه بین طاق سردر و طاقی که قسمت مقرنس کاری را محدود می‌کند، کتیبه دیگری دیده می‌شود که به خط کوفی است. پس از آن آرایه‌های نیم‌گنبدی سقف که به وسیله گچبری انجام شده و اهم آنها در اینجا نیز نقوش شش گوشه است. در داخل قاب‌های شش ضلعی گل‌های هشت پر به صورت برجسته گچبری شده است. در زیر سقف طاق ضربی ایوان جنوبی تزیینات گچبری با طرحهای هندسی به صورت نواری عریض که به پنهان طاق جناغی را پوشانده است. در میان طرحهای شمس‌ای آن نیم کره‌های گچی برجسته قرار دارد (تصویر، ۷ و ۱۰).

تصویر ۷ و ۸، کتیبه‌های خط کوفی با دو نوع خط از دو دوره و کتیبه داخل ایوان (نگارنده، ۱۳۸۶).

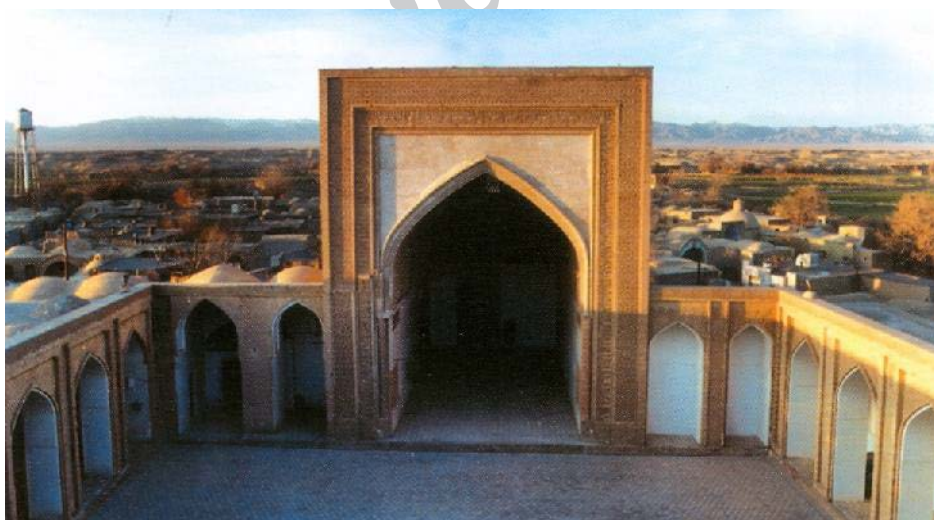

تصاویر ۹ و ۱۰، گچبری‌های سمت راست و چپ بالای محراب مسجد فریومند (گذار، ۱۳۷۱: ۲۷۷ و ۲۸۰).

در رخبام ایوان جنوبی کتیبه‌ای افقی قرار داشته که مجموع آنها داخل حاشیه‌ای به شکل نواری با تزیینات قرار می‌گرفته است. بر روی نیم ستونهای کناری ایوان جنوبی سر طاق با کتیبه‌ای گچبری به خط ریحان آذین شده است. در بالای پشت بعلهای طاق جناغی ایوان از سفالکاریهای (گل‌پخته) شش گوشه ساخته شده که آنها را به صورت بخشهای مجزا در کارگاه ساخته‌اند و در بنا کار گذاشته‌اند. اطراف این لوحه نواری پهن‌تر قرار دارد که تزیینات آن احتمالاً گچبری بوده که از بین رفته است. هر چند که، از بخشهای بالایی این تزیینات بسیار زیبا چیزی برجای نمانده، ولی چون قسمت عمودی نوار سردر بالاتر رفته است. چنین به نظر میرسد که کتیبه‌ای بر بالای این لوحه تزیینی نظیر آنچه که در رباط شرف وجود دارد، قرار داشته است و بعد از این کتیبه، نوار سردر به صورت افقی در می‌آمده است. ایوان‌های این بنا از نظر ساختاری قابل مقایسه با ایوان مساجد زوزن و گناباد است (تصاویر ۱۱ تا ۱۳).

تصویر ۱۱، ایوان اصلی مسجد جامع زوزن (کیان)، ۱۳۶۶: تصویر ۷-۳.

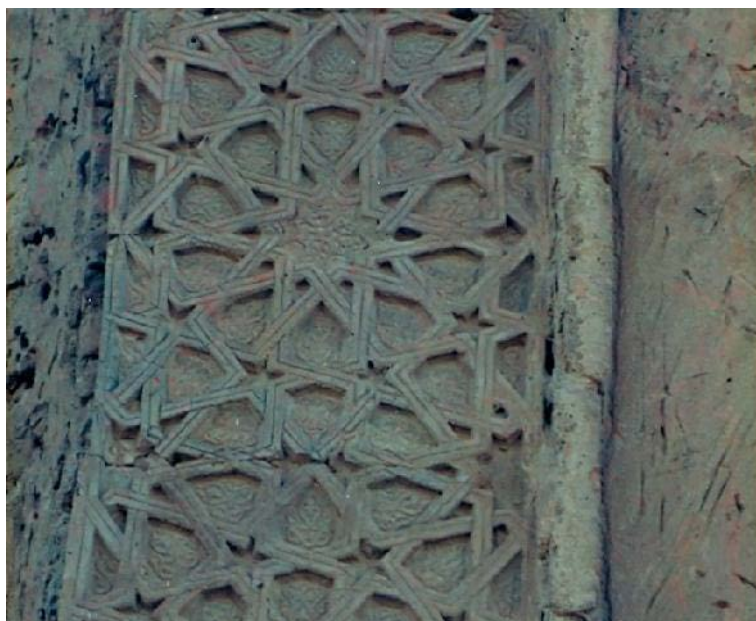

تصویر ۱۲، ایوان اصلی مسجد جامع گناباد (لباف خانیکی)، ۱۳۸۵: ۳۲.

تصویر ۱۳، نمای ایوان جنوبی مسجد جامع فریومد (نگارنده، ۱۳۸۶).

چهار نوار موازی که با آجرهای معرق و سفالکاری (گل پخته) قالب ریزی شده در طرفین ساخته شده است، نوار اصلی یا نوار بزرگ متشکل از یک ردیف شش گوشه است که از بخشهای مجزا در کارگاه ساخته شده، ابعاد هر یک از شش گوشه‌ها ۴۲ سانتی متر است و متشکل از چهار قسمت مربع شکل است. بر زمینۀ این شش گوشه، احتمالاً نیم کره‌ای به شکل برجسته و آجری داشته نظیر همان‌ها که در تزیینات نواری زیر طاق جناغی ایوان قرار دارد. به احتمال فراوان وسط شش گوشه‌ها را با طرحهای تزیینی سفالکاری قالب گیری شده ساخته‌اند که اکثر نقش‌ها ستاره‌ای شکل بوده و شبیه آنهایی است که در وسط شش گوشه‌های نوار حاشیه ایوان شمالی وجود دارد. دو نوار مجاور در پیرامون نوار تزیینی اخیرالذکر، از اجزاء مستطیلی شکلی به ابعاد $۱۸/۵ \times ۹/۵$ سانتی متر که با کمک قالب ریزی از گل پخته شده است. نوار چهارم حاوی طرحی تزیینی است، یادگاری از زمینه کتیبه‌های کوفی دوره سلجوقی که رباط شرف ساخته شده است. در این چهار نوار که به صورت قرینه در دو طرف ایوان قرار دارند، هیچگونه رنگ آمیزی وجود ندارد. طرحهای به کار رفته در این کتیبه نواری تزیینی حاشیه ایوان همه هندسی است (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۴، تزئینات سفالکاری نمای ایوان جنوبی (نگارنده، ۱۳۷۱).

بر روی پیشانی طاقهای جناغی درگاههای ارتباطی دیوار ایوان جنوبی کتیبه‌ای به خط کوفی به صورت نواری گچبری شده، که بیشتر بخشهای آن خراب شده است. بر روی پایه‌های طاقهای مزبور تزئینات گچبری شده وجود دارد که از نظر فرم و طرح قابل مقایسه با طرحهای آجرکاری رباط شرف است. در زیر طاق هر یک از غرفه‌ها گچبری به شیوه آجرچینی نمای بیرونی ضلع جنوبی مسجد بایزید بسطامی است (زارعی، ۱۳۷۱: ۱۱۵-۱۴۳). این گونه طرح‌ها در بناهای خراسان، به ویژه در دوره سلجوقی و خوارزمشاهی بسیار دیده شده است.

ایوان شمالی

ایوان شمالی به فاصله حدود ۱۲ متر در مقابل ایوان جنوبی مسجد واقع شده است. این ایوان از نظر اندازه و طول و عرض با ایوان جنوبی تفاوت نسبتاً زیادی دارد. ابعاد آن به طول ۷/۸۲ متر و عرض ۶/۵ متر است. ارتفاع ایوان شمالی با ایوان جنوبی برابر است و از طرف دیگر تزئینات نمای آنها هم تقریباً یکسان و با هم قرینه‌اند، به این معنی که در دو سوی این ایوان دو درگاه ورودی قرار دارد که یکی از آنها به ایوان ورودی راه دارد و دیگری نیز فضای کوچکی است (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۵، ایوان شمالی مسجد جامع فریومد، دید از داخل ایوان جنوبی (نگارنده، ۱۳۸۶).

هرچند که نمای ایوان شمالی از نظر آرایه شبیه ایوان جنوبی است، اما از لحاظ اندازه کوچکتر است و از دو نوار تشکیل شده که آنها را رشته‌های تزئینی محصور کرده است. نوار حاشیه تزئینی بزرگ که پهن‌تر از نوار اصلی ایوان قبله (جنوبی) است نیز از شش گوشه‌هایی ترکیب یافته که به صورت بخشهای مجزا و به کمک آجرهای معرق در کارگاه ساخته شده‌اند (هر شش گوشه از ۶ قسمت تشکیل شده است). در زمینه این شش گوشه‌ها و نیز در وسط هریک از آنها یک قاب تزئینی از جنس گل پخته قالب‌ریزی شده وجود دارد. نوار دیگر از شش گوشه‌ها یا به عبارت دیگر از تعدادی مربع که هریک شش گوشه‌ای را در خود جای داده، تشکیل شده است، اما اندازه آنها به مراتب کوچکتر از نوار اصلی است. این مربع‌ها همچنین در چهار رشته تزئینی که همگی از گل پخته قالب‌ریزی شده (سفالکاری) ساخته شده‌اند.

این دیوارها ظاهراً نوعی تکیه‌گاه برای قوس بزرگ بوده است، اما آنها را ساده رها نکرده‌اند. در واقع جنبه تزئینی داشته و تاثیر آن در استحکام طاق ایوان از نظر نیروی رانشی مهم به نظر می‌رسد. این دیوارها، نظیر نمای ایوان‌ها دارای تزئیناتی هستند که از نظر نوع تزئینات معماری بی‌اغراق در ردیف تزئینات عالی معماری است و تنها در این قسمت‌ها کاشیهای فیروزه رنگ وجود دارد. در بالای طاق نماها در گذشته کتیبه‌هایی در حاشیه وجود داشته است. در سمت چپ ایوان شمالی نیز تزئیناتی به همین شیوه و طرح ساخته شده است. در سمت راست ایوان مدخل ورودی مسجد تعبیه شده است. بر روی پیشانی قوس جناغی آن کتیبه‌ای وجود دارد که آسیب فراوان دیده است (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶، تزئینات نمای ایوان شمالی مسجد جامع فریومد (نگارنده، ۱۳۷۱).

در پشت بغل قوس ایوان، تزئینات زیبای گل و بوته‌ای و تلفیق کاشی و آجر ساخته شده است. در بخش فوقانی پشت بغل‌ها، کتیبه‌ای به خط کوفی و گچبری شده وجود دارد که اینگونه خط در بخشهای دیگر بنا نیز به کار رفته و قابل مقایسه با کتیبه خط کوفی گچبری شده در محراب مسجد جامع بسطام در دوره ایلخانی است (زارعی، ۱۳۷۱: ۲۳۴).

بر روی نمای قوس جناغی طاق ایوان کتیبه‌ای به خط کوفی گچبری شده وجود دارد که خرابی بر آن سایه افکنده است. احتمالاً مضمون آن آیاتی از قرآن کریم باشد. دو طرف ایوان زیر پایه قوس جناغی روکار دو نیم ستون تزئینی قرار دارند. این نیم ستون‌ها از کف زمین شروع و تا زیر کار قوس جناغی طاق ایوان ادامه می‌یابند. در بالای هریک از آنها سرستونی گلدانی ساخته شده و روی آن تزئینات گل و بوته‌ای کار شده است. روی ستون حاوی تزئینات گچبری با طرحهای هندسی است. داخل ایوان شمالی نیز کتیبه‌ای نواری در زیر پایه طاق سقف ایوان در سه طرف قرار دارد که به خط ریحان است و مشابه آن نیز در ایوان جنوبی (قبله) وجود دارد. کتیبه مزبور نیز آسیب کلی دیده و بخشهای اصلی حروف کلمات آن از بین رفته است و فقط قسمتهای بالایی حروف که جنبه تزئینی داشته باقی مانده است. احتمالاً در این کتیبه شرحی از ساختمان مسجد آورده شده و یا اصلاً از بانی و سازنده آن نیز یاد شده است. این شیو تزئین بیشتر یادآور تزئین و ساخت محراب‌های دوره سلجوقی و ایلخانی در مساجد است.

در داخل ایوان، در بالای کتیبه ورودی پایه قوس طاق، طاق‌نمایی در دو طرف به طور قرینه ساخته شده است. این طاق‌نماها در یک کادر مستطیل شکل قرار دارند و دارای قوس ضربی هستند و داخل و بیرون آنها با تزئینات پرکار هندسی و گیاهی گچبری شده است (تصویر ۱۷).

تصویر ۱۷، کادرهای مستطیل شکل داخل ایوان شمالی مسجد جامع فریومد (نگارنده، ۱۳۷۱).

در قسمت انتهایی ایوان شمالی در زیر سقف آن همانند ایوان جنوبی با مقرنس‌های آجری ساخته شده است که تزیینات گچبری زیبا بر روی آن کار شده که متاسفانه بیشتر آنها خراب شده است. پوشش ایوان شمالی همانند ایوان جنوبی است، یعنی با روش طاق و تویزه پوشیده شده است و زیر طاقها را با تزیینات گچبری هندسی و گیاهی که وسط آنها را یک نیم کره برجسته گچی پر کرده است. در سمت چپ ایوان شمالی نیز مدخلی که راه ورودی به اتاق سمت چپ ایوان شمالی قرار دارد. در پیشانی قوس جناغی این مدخل کتیبه‌ای به خط کوفی وجود دارد، گچبری شده است، که متاسفانه بخشهای عمده آن خراب شده است. زیر طاق با تزیینات گچبری با طرحهای هندسی و گل و گیاه پر شده است. در پشت بغل قوس تزیینات تلفیق کاشی فیروزه‌ای سفالکاری ساخته شده است. در بالای این تزیینات کتیبه‌ای افقی به خط کوفی تزیینی گچبری شده که حاوی آیات قرآنی است که با کتیبه خط کوفی سمت راست ایوان شمالی مشابه و قرینه است. در بالای این قسمت نیز تزیینات شش ضلعی‌ها و دو طاق‌نمای با قوس ضربی قرار دارد، ساخته شده است (تصویر ۱۸).

تصویر ۱۸، کتیبه خط کوفی تزئینی و آیات قرآنی جنب ایوان شمالی مسجد جامع فریومد (نگارنده، ۱۳۷۱).

رواق‌های شرقی و غربی

مسجد جامع فریومد در جهت خاوری و باختری دو رواق به موازات هم دارد. رواق شرقی دارای سه درگاه به صحن مسجد است. این بخش سالم است در حالیکه از دیوار شرقی فقط پی آن مانده است. بر همین اساس می‌توان طرح بازسازی آن را ارائه داد. ابعاد آن $۱۲ \times ۵/۷۰$ متر است. این رواق مستطیل شکل، و احتمالاً پوشش آن طاق و تویزه یا طاق گاهواره‌ای بوده است (ش ۵ را بنگرید)؛ (تصویر ۱۹).

تصویر ۱۹، درگاه‌های رواق شرقی مسجد جامع فریومد (نگارنده، ۱۳۷۱).

رواق غربی مسجد هم دارای سه درگاه ارتباطی است. با خرابی‌هایی که در طی سالهای متمادی در این مسجد بوجود آمده، دیوار بیرونی رواق مزبور تخریب شده است. به نظر میرسد که این رواق هم قرینه رواق شرقی بوده است که قسمتهایی از دیوارهای آن بجا مانده است (تصویر ۲۰).

تصویر ۲۰، فضاهای ارتباطی رواقهای غربی و شرقی ایوان شمالی مسجد جامع فریومد (نگارنده، ۱۳۷۱).

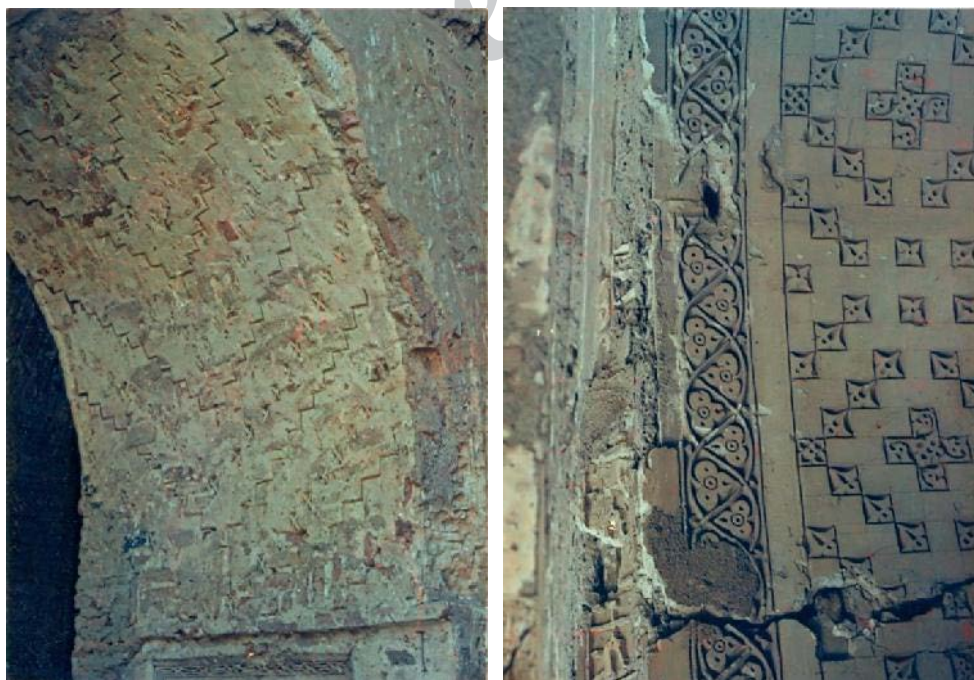
در زیر قوس درگاه‌های رواق شرقی تزیینات گچبری پرکار با طرحهای هندسی و گل و بوته کار شده است و روی پاکار قوس‌ها در دو سمت، کادرهای مستطیل شکل سخن بزرگان و آیات قرآنی به خط ریحان گچبری شده که بعضی از آنها سالم باقیمانده و بعضی نیز از بین رفته است. بر روی پیشانی قوسها در دو طرف یعنی هم از بیرون و هم از داخل صحن کتیبه‌هایی به خط کوفی با مضمون آیات قرآنی گچبری شده است. روش مرسوم در اکثر مساجد آیات قرآن کریم در خطوط کوفی استفاده قابل مقایسه با کتیبه محراب مسجد جامع و محراب مسجد بایزید در بسطام است.

کتیبه‌ها و به ویژه تزیینات این رواق نیز مشابه رواق شرقی است. در طرحهای تزیینی زیر طاقها و کتیبه‌های داخل کادرهای مستطیل شکل تفاوت‌های جزئی به چشم می‌خورد. در داخل هر یک از آنها عباراتی به این شرح: «الجنة دارالآل» و «الدنيا مزرعة الآخرة». به خط ریحان خوانده می‌شود. در حاشیه این کتیبه‌ها و در داخل درگاه‌ها، بر روی پاکار قوس‌ها گچبری‌هایی با طرحهای هندسی و گیاهی قرار دارد، که ترکیبی از مربع و گل چهارپر است (تصاویر ۲۱ تا ۲۴).

تصویر ۲۱، کتیبه‌های پاکار قوسهای رواقهای مسجد جامع فریومد (نگارنده، ۱۳۷۱).

تصویر ۲۲، نمای قوس‌های رواق غربی کتیبه‌های آنها (نگارنده، ۱۳۸۶).

تصویر ۲۳، تزئینات گچبری با ترکیب گل و مربع در زیر قوس رواقها (نگارنده، ۱۳۷۱).

تصویر ۲۴، تزئینات گچبری زیر قوس رواق مربوط به دوره اول مسجد (نگارنده، ۱۳۷۱).

ایوان ورودی مسجد

ورودی مسجد جامع فریومد در ضلع شمالی مسجد قرار گرفته است. این بخش شامل قسمتهای زیر است: نمای طاق دار، درگاه ورودی، هشتی مستطیل شکل، که دارای پلان مستطیل به ابعاد $۴۰ \times ۴ \times ۳$ متر است. امروزه فقط اندکی از تزیینات نمای ایوان ورودی بجا مانده است (تصویر ۲۵ و ۲۶).

تصویر ۲۵، نمای ایوان ورودی مسجد جامع فریومد (نگارنده، ۱۳۷۱).

در نمای بیرونی مسجد بیست و دو طاق نما در دو ردیف یازده تایی که به صورت دو طبقه روی هم قرار دارند، به جا مانده است. این طاق نماها همانند طاق نماهای صحن مسجد دارای قوس ضربی هستند. البته طاق نماهای طبقه پایین از نظر ابعاد از طاق نماهای ردیف بالا کوچکتر و کوتاه ترند، داخل طاق نماها را با گچبری با طرحهای هندسی و همانند تزیینات مسجد جامع بسطام (زارعی، ۱۳۷۱: ۱۱۵-۱۴۳) و رباط شرف (کیانی، ۱۹۸۱) ساخته شده است. بخشهای داخلی طاق نماها به فرم آجرکاری تزیین شده است. در بالای طاق نماهای ردیف پایین در قسمت بالا کتیبه‌ای گچی به خط ثلث نواری به صورت افقی قرار دارد.

محراب‌های مسجد

در مسجد فریومد دو محراب گچبری شده وجود دارد که یکی از آنها (محراب اصلی) در انتهای ایوان جنوبی (قبله) واقع شده است و دیگری در یکی از درگاههای ارتباطی قدیمی (سمت چپ) قرار دارد. در نتیجه ضعف و کم استقامت بودن این دیوارها و بر اثر حوادث ناگواری که برای آنها پیش آمده سعی شده درگاههای مقدم

بسته شود تا دیوار ایوان را مرتفع سازند (گدار، ۱۳۷۱: ۲۵۹). بر اثر این اقدام محراب مدت زمان طولانی در زیر آجرها پنهان مانده تا اینکه در چند دهه گذشته در نتیجه کارهای مرمتی کشف گردید.

الف) محراب کوچک، این محراب در میان یکی از درگاههای ضلع شرقی (سمت چپ) ایوان اصلی قرار دارد که در یک مقطع زمانی بسته شده بود، اما در سه دهه اخیر آن را باز نموده‌اند. محراب دارای ارتفاعی حدود ۱/۳۰ متر و عرض ۹۰ سانتی‌متر است. یک نوار حاشیه‌ای باریک دورتادور محراب را احاطه نموده که اینگونه تزیینات در محراب‌ها معمول بوده است.

محراب مزبور یک فرو رفتگی در وسط دارد که در داخل آن نیز تزیینات گل و برگ اسلیمی و هندسی به کار رفته است. در پشت بغل قوس کوچک محراب دو واژه مقدس «الله» در سمت راست و «اکبر» در سمت چپ به خط کوفی گچبری شده و تقریباً کلمه آخر سالم مانده است. در قسمت زیر محراب تزیینات گچبری شده طرحهای اسلیمی و پیچک ساخته شده است که دور آن را نواری باریک به صورت حاشیه‌ای با طرح زنجیره‌ای احاطه کرده است. بر روی قوس جناغی محراب کتیبه‌ای به خط کوفی ساده گچبری شده است و حاوی سوره اخلاص از قرآن کریم به شرح زیر است:

«**اقل هو الله [احد، الله الصمد، لم یلد، و لم یولد و لم یکن له کفواً احد]**»

متأسفانه قسمتی از سمت چپ محراب آسیب دیده و دو آیه آخر از سوره اخلاص در کتیبه محو شده است. در پشت بغلهای قوس محراب دو طرح اسلیمی گل کنگر گچبری شده است. زیر پایه قوس محراب دو نیم‌ستون تزیینی که با طرح آجری گچبری شده قرار دارد. این نمونه طرح‌ها و فرمها را در محراب‌های دوره سلجوقی بیشتر مشاهده می‌شود. تاریخ دقیق ساخت محراب مشخص نیست ولی به نظر میرسد که مربوط به دوره سلجوقی باشد؛ چون خط کوفی و طرحهای تزیینی آن قابل مقایسه با تزیینات گچبری دوره سلجوقی است.

ب) محراب اصلی مسجد، این محراب که در انتهای ایوان جنوبی ساخته شده است. محراب بزرگ و زیبایی است. ارتفاع محراب تا بالای پیشانی قوس ۷۰۷ سانتیمتر و عرض ۴۳۰ سانتیمتر و عمق ۹۰ سانتیمتر است. محراب مستطیل شکلی است که در دو سوی پیشانی آن دو فرم گلدانی کار شده قرار دارد و دارای یک طاقنما با قوس تیزه دار است که دو ستون با سرستون‌ها گلدانی شکل در دو طرف پایه‌ها آن قرار دارد. زمینه نقوش و طرح‌ها را با رنگ لاجوردی و آبی رنگ آمیزی شده است. طرحهایی که در تزیینات آن به کار رفته منحصر بفرد است. متأسفانه در انتهای کتیبه محراب سال ساخت را مشخص کرده ولی واژه‌های «...فی شهر» از آن باقی مانده است. در نتیجه گدار آن را مربوط به قرن ششم هجری (دوازدهم میلادی) میداند (گدار، ۱۳۷۱: ۲۷۸). هر چند که ویژگی خاص محرابهای زمان ایلخانی را داراست که بسیار مزین و پرکار با تزیینات گچبری و کتیبه نگاری ساخته شده، اما محراب به صورت برجسته‌تر از سایر محرابهای دوره ایلخانی است. به ویژه نوار حاشیه محراب گچبری آن از نوع برجسته است. طرحهای مشبک هندسی و اسلیمی در تزیین نقش اساسی دارند. نوار حاشیه کناری محراب به صورت نیم‌ستون با طرحهای هندسی مشبک است.

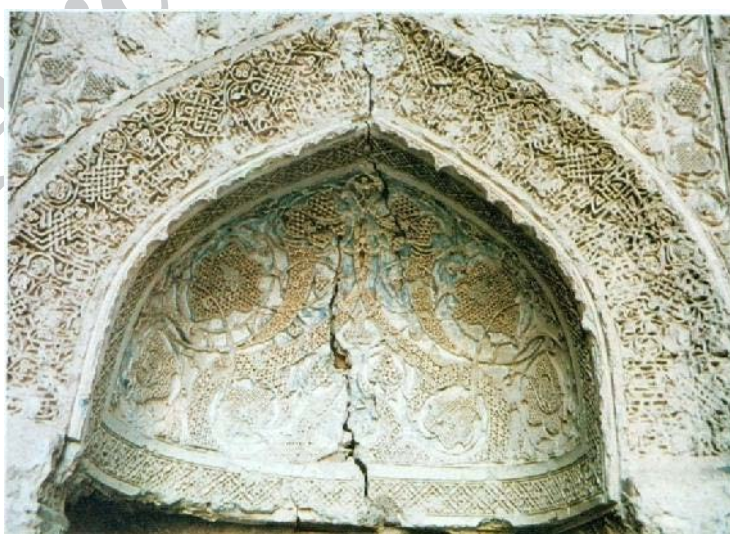
این نوار حاشیه‌ای ستون‌دار دورتادور محراب را فرا گرفته است و در قسمت بالای محراب در دو گوشه طاق‌نماهای تزئینی با قوسی جناغی ایجاد شده است.

در بالای این محراب در یک کادر مستطیل شکل تزئیناتی با طرحهای هندسی و توپک‌های برجسته مشبک گچبری شده است و در داخل آنها دایره‌ای قرار دارد که در مرکز آن نیز یک دایره خالی است. احتمالاً یک نیمکره برجسته در آن قرار داشته، از بین رفته است. در پیرامون توپک‌ها در داخل دایره بزرگ طرحهای زنجیره‌ای گچبری شده است. در زیر این بخش دایره‌ای شکل کتیبه‌ای به خط ریحان به صورت افقی و به پهنای طاق‌نما گچبری شده که آسیب بسیار دیده است. احتمالاً باید عبارت: «لااله الا الله» باشد. نمونه مشابه این طاق‌نما هم در گوشه سمت چپ بالای محراب وجود دارد ممکن است عبارت «محمد رسول الله» باشد.

نوار دوم حاشیه محراب که نسبتاً پهن‌تر است. دور تا دور محراب را فرا گرفته است. شامل طرحهای هندسی ستاره‌ای و دایره‌ای شکل است. در داخل آنها نیز طرحهای اسلیمی و گل و بوته به صورت پرکار گچبری شده است.

نوار سوم حاشیه محراب کتیبه‌ای به خط ثلث عالی گچبری شده که در پیرامون محراب قرار گرفته است. کتیبه مزبور آسیب فراوان دیده به طوری که بسیاری از کلمات آن از بین رفته است. احتمالاً این کتیبه نیز حاوی آیه ۱۱ از سورهٔ مریم باشد.

در پشت بغله‌های قوس جناغی محراب تزئینات گچبری شده، همانند نوار حاشیه تزئینی ساخته شده که شامل مجموعه‌ای از طرحهای هندسی و گیاهی است. محراب دارای دو ستون در طرفین قسمت طاق‌دار است. در زیر پاکار قوس سرستونی گلدانی شکل قرار دارد که تزئینات گچبری آنها از بین رفته است. بر روی پیشانی قوس محراب کتیبه‌ای به خط کوفی مقعدگچبری شده است. این کتیبه در مواجهه با عوامل طبیعی و انسانی آسیب کلی دیده است. فقط واژه‌های «محمد» و «جامع» از آن خوانده میشود (تصویر ۲۶).

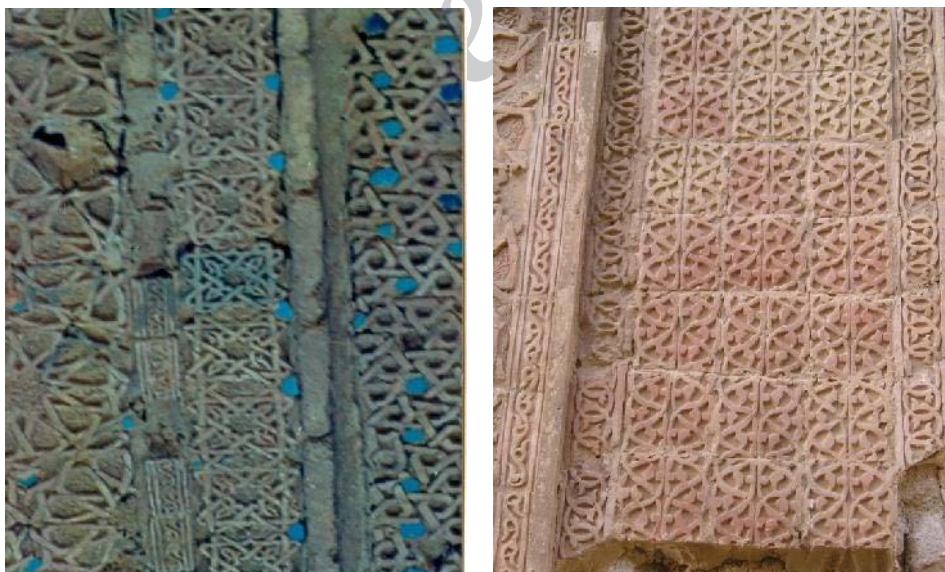

تصویر ۲۶، کتیبه خط کوفی بر روی قوس محراب (سجادی، ۱۳۷۵).

زیباترین و پیشرفته‌ترین خط کوفی مقعد تا زمان ساخت محراب است. شکل ساده‌تر آن را در محراب رباط شرف میتوان مشاهده کرد. کوفی مقعد در محراب مسجد سمنگان پایین و محراب مسجد جامع گلپایگان و محراب مسجد پامنار زواره نیز به کار رفته است (سجادی، ۱۳۷۵: ۱۲۵). به نظر میرسد که نوع خط این کتیبه با خط کتیبه محراب رباط شرف در منطقه خراسان قابل مقایسه باشد. هرچند که تاریخ دقیق ساخت محراب مشخص نیست، ولی نوع گچبری و تزیینات آن بیشتر قابل مقایسه با تزیینات محرابهای رباط شرف دوره سلجوقی است. طرحهای تزیینی خطوط کوفی مقعد، ریحان و ثلث همه این امر را تا حدود زیادی تایید می‌کنند.

تزیینات مسجد

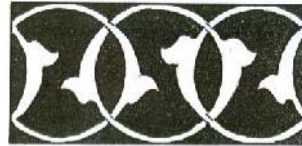
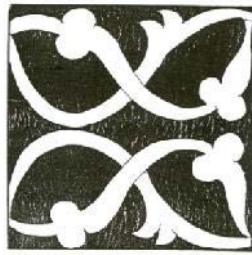
مسجد جامع فرومد را می‌توان گنجینه یا موزه تزیینات معماری دانست، در این بنا استادکاران در حقیقت به نوعی از زیبایی دست یافته‌اند که نمونه آن را فقط در چند بنای انگشت شمار می‌توان دید. طرحها و فرمهای مختلف گیاهی با گل و برگ و پیچک، کنگره و هندسی و انواع و اقسام دایره، مربع و لوزی، ... همه به زیباترین شکل پرداخت شده‌اند (تصویر ۲۷ و ۲۸).

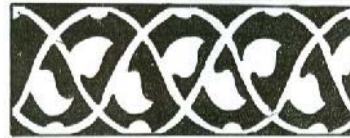
تصاویر ۲۷ و ۲۸، تزیینات سفالکاری و کاشی یکرنگ حاشیه ایوان شمالی مسجد جامع فرومد (نگارنده، ۱۳۸۶ و ۱۳۷۱).

گچبری مسجد جامع فرومد، از غنای خوبی برخوردار است، به طوری که تزیین در اینجا به واسطه در هم آمیختن تمام عوامل همانند نوای موسیقی به بلندترین اوج خود رسیده است. مقصود از این نقوش بزرگ

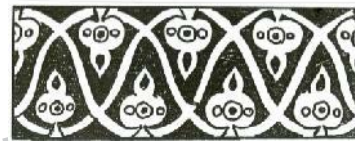
همان نیایش کهن است که برای حصول فراوانی و درخواست (طلب) صورت می‌گرفته است که در اینجا استغاثه با غنای سرشار به صورت تصاویر گیاهی بیان گردیده است، برگ‌ها شکوفه‌های تخیلی شگفت‌آور گل‌های بسیار ریز، موها و پیچک‌های درهم بافته نه به صورت اشکال حقیقی بلکه همه نقش‌های ویژه و جادویی و خیالی است که غایت حاصلخیزی را برای دنیایی ناپایدار منعکس می‌سازد (ش ۸ تا ۱۱).

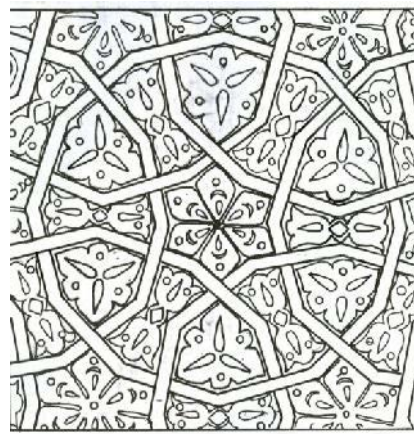
طرح پنجه قالب سفالی جهت استفاده در حاشیه‌ها

نوار حاشیه‌ای پشت پل‌های درگاه ورودی مسجد و فریومد آن

ش ۸، طرح سفالکاری حاشیه ایوان شمالی (روحپور، ۱۳۷۳: ۹۹، ۱۰۰ و ۱۰۴). ش ۹، بالا سفالکاری ایوان شمالی پایین گچبری زیر قوس درگاه رواق (روحپور، همان: ۹۸ و ۴۵).

ش ۱۰، تزئینات گچبری زیر قوس رواق شرقی. ش ۱۱، طرح سفالکاری نمای ایوان شمالی (نگارنده، ۱۳۷۱).

طرح‌ها آنچنان از نزدیک در هم بافته شده‌اند که می‌توان هریک را به صورت واحدی مشخص و مجزا در نظر گرفت. هرکدام از آنها دارای ویژگی است که صرف نظر از ارتباط با اعضای دیگر طرح باید یکپارچگی خود را نیز همچنان حفظ کنند، همبستگی و هماهنگی طرح‌ها با هم در یک نقشه معین تاحدی مانند ترکیب اصوات مختلف در یک آواز دسته‌جمعی است یا همچون دستگاه تزئینی و پیچیده و جداگانه نقش قالی است. یعنی روابط بین اجزاء طرح بسیار خردمندانه و منطقه تنظیم یافته به طوری که در عین پیچیدگی مقصود و منظور طراح و کار هنرمند به وضوح نمایان است.

در مسجد فرومد با گچ و گچبری طرح‌ها و الگو آفریده شده است، هرکدام از زیر طاق قوسهای ورودی به شبستان شرقی و غربی مسجد را به فرم و شکل خاص گچبری شده، به گونه‌ای که هریک از آنها دارای یک سطح یکسان هندسی و یا گل و بوته است و سپس پیرامونش را با حاشیه‌ای باریک گچبری شده آراسته‌اند. در بخش بیرونی قوسهای طاق‌ها به داخل صحن مرکزی مسجد یک نوار کتیبه خط کوفی بسیار زیبا از نوع گلبرگ‌دار تعبیه شده است و سپس در قسمت زیر پایه طاق نمونه یک خط ریحان و یا ثلث و یا کوفی معقد حاوی احادیث و روایات و آیات قرآنی گچبری شده است.

هر چند که کاشیکاری زیادی در این مسجد باقی‌نمانده، ولی بر روی ایوان شمالی تلفیقی از کاشی فیروزه‌ای و سفالکاری وجود دارد. این شیوه کار قابل مقایسه با نمای مسجد جامع زوزن است. این نوع کاشی‌ها قطعه‌های شش گوشه‌ای هستند که در مرکز طرح‌های هندسی کار گذاشته شده‌اند. این نوع کاشیکاری در اواخر دوره سلجوقی و اوایل دوره خوارزمشاهی مرسوم و متداول بوده است و احتمالاً بیشتر نماهای مسجد چنین تزئیناتی داشته است.

به طور کلی مجموعه تزئینات نمای ایوانهای شمالی و جنوبی مسجد جامع فرومد از اینگونه سفالکاری با طرح‌های هندسی و گل و بوته پوشیده شده است و روش تهیه چنین است که بعد از ورز دادن گل آن را به اندازه در قالب معین شکل و فرم داده در کوره حرارت می‌دهند و به صورت پخته در می‌آورند؛ سپس تک تک آنها را در جای خود کار می‌گذارند. اینگونه تزئینات که اغلب اسلیمی هستند و گاه نیز هندسی بیشتر با طرح‌های تسمه‌ای همسانی و همانندی دارند (تصویر ۲۸ را بنگرید).

گره‌چینی در گچبری و سفالکاری را می‌توان همزمان با بکارگیری گره آجری دانست. نمونه‌های گره در گچکاری قرن ششم ه. ق. در رباط شرف مشاهد کرد. اما نفیس‌ترین و زیباترین نوع گره‌سازی با گچ را می‌توان گره‌چینی محراب مسجد جامع فرومد دانست. گره‌چینی حتی در سفالکاری و سایر بخش‌های تزئینی بنا به صورت بسیار عالی و پیشرفته مورد استفاده قرار گرفته است (تصویر ۲۹).

تصویر ۲۹، تزئینات سفالکاری ایوان شمالی مسجد جامع فریومد (نگارنده، ۱۳۸۶).

کتیبه‌های مسجد

علاوه بر سمبل‌های بصری سنتی، کتیبه نقش عمده‌ای را در تزئین ایفا می‌کند. به همان اندازه که معماران گوتیک داستان آیین مسیحیت را با یک واقع‌گرایی تصویر زنده عرضه داشته‌اند، طراحان ایرانی خطاب به حضار با سوادتری اسلام را در کلمات حقیقی قرآن و احادیث ارائه می‌دادند (بورکهارت، ۱۳۷۱: ۴۵).

مسجد جامع فریومد بیشترین کتیبه‌ها را در خود جای داده است. بخشی از این کتیبه‌ها گچبری و بخشی با سفالکاری ساخته شده است. متأسفانه باید این نکته را یادآور شد که بسیاری از کتیبه‌ها به علت مواجهه با عوامل طبیعی و بی‌توجهی تخریب شده و قابل خواندن نیست. نمونه‌هایی از خطوط بسیار عالی کوفی، ثلث و ریحان در این کتیبه‌ها استفاده شده‌اند، اکثراً حاوی آیات قرآنی و احادیث‌اند.

کتیبه‌های خط کوفی، قدیمی‌ترین کتیبه خط کوفی ایوان اصلی مسجد احتمالاً کتیبه‌ای است که بر پیشانی قوس محراب کوچک داخل درگاه ارتباطی واقع در دیوار شرقی ایوان جنوبی است قرار گرفته است که حاوی آیات سوره اخلاص است. این سوره از قرآن کریم را بدون بسم‌الله نوشته‌اند و این مسئله عجیب به نظر می‌رسد. چون در تمامی کتیبه‌های مساجد و بناهای مذهبی این روش کمتر معمول و حتی اتفاق نیافتاده است. احتمالاً به علت کمبود جا این اتفاق رخ داده است. اگر بسم‌الله را هم می‌نوشت، نمی‌توانست تمامی آیات سوره را در آن بگنجانند و همین عامل شاید موجب این کار شده است.

کتیبه خط کوفی زیر پاکار طاق ایوان جنوبی گچبری شده است و نحوه قلم و نوع خط آن با نوع ذکر شده قبلی متفاوت است. متأسفانه خرابی آن به حدی است که چیزی از آن نمی‌توان دریافت. احتمالاً متن آن حاوی آیات قرآنی بوده است.

کتیبه‌های خط کوفی روی قوس جناغی محراب اصلی که از نوع خط کوفی معقد است. آیه ۱۱ از سوره مریم (ع) قرآن کریم است.

کتیبه‌های خط کوفی بر روی پیشانی قوس درگاه‌های جانبی ایوان جنوبی این نمونه هم با خطوط درگاه‌های ارتباطی ایوان اصلی قابل مقایسه است.

کتیبه خط کوفی روی پیشانی قوس جناغی ایوان شمالی که از نوع خطوط کوفی تزئینی گل و بردار است و به صورت نواری از روی ستون سمت راست ایوان شروع و تا روی ستون سمت چپ ادامه دارد.

علاوه بر اینها کتیبه‌های دیگری به خط کوفی بر روی پیشانی قوس درگاه فضاهای جانبی ایوان شمالی وجود دارد که متاسفانه همانند سایر کتیبه‌ها به علت اینکه از گچ ساخته شده، در اثر مواجهه با عوامل طبیعی و یا احتمالاً در دوره‌های بعد به عمد تخریب شده است. چون بیشترین آسیب‌ها مربوط به بخش حروف کتیبه‌ها است.

کتیبه‌های خط ریحان، نوعی خط در کتیبه‌های منطقه شرق ایران استفاده شده که نمونه‌های زیبای آن مربوط به بنای رباط شرف است (کیانی، ۱۹۸۱) که قابل مقایسه با کتیبه‌های مسجد فریومد است. پس از آن این نوع کتیبه نگاری در مسجد جامع فریومد انجام شده است. کتیبه‌های خط ریحان این مسجد از نظر تعداد بیشتر از کتیبه‌های خط ثلث است. این نام را آندره گدار برای نوع خط کتیبه‌های اطلاق نموده است (گدار، ۱۳۷۱: ۲۷۰). در ایوان جنوبی مسجد چهار کتیبه به خط ریحان بزرگ و کوچک گچبری و ساخته شده‌اند (تصاویر ۳۰ و ۳۱).

تصویر ۳۰، کتیبه خط ریحان و بقایای مقرنس کاری ایوان شمالی (نگارنده، ۱۳۷۱).

تصویر ۳۱، تزئینات و کتیبه خط ریحان داخل ایوان ورودی مسجد جامع فریومد (نگارنده، ۱۳۷۱).

کتیبه خط ریحان روی پیشانی قوس طاق ایوان جنوبی که به صورت نواری به موازات قوس طاق گچبری شده است. تمامی قسمت‌های عمده آن از بین رفته و فقط بخش‌های تزیین حروف کلمات باقیمانده است. احتمالاً این کتیبه حاوی نام بانی و سازنده و شاید بیان وقایع منطقه فریومد در آن مقطع زمانی بوده است.

کتیبه خط ریحان داخل ایوان جنوبی، در داخل ایوان در زیر پایه طاق ایوان جنوبی، کتیبه‌ای عریض به صورت نواری که سه ضلع ایوان را فرا گرفته گچبری شده است که در نوع خود بی‌نظیر است. به احتمال فراوان این کتیبه حاوی مطالبی در خصوص ایجاد بنای ایوان جنوبی و مسجد بوده و کلماتی همانند: «هو خسرو العالم و الشاه‌الدنیا...» از آن خوانده شد که به نظر می‌رسد در باره کسی باشد که بنای ساختمان مسجد به دستور او ساخته شده است. زیرا شاهان برای خود از القابی مانند، خسرو العالم، ملک‌الارض، استفاده می‌کرده‌اند و نمونه‌هایی از اینگونه القاب در بناهای دوره سلجوقی همانند مسجد جامع اصفهان (هنرفر، ۱۳۵۰: ۲۵۶)، رباط شرف (گدار، ۱۳۷۱: ۱۸۰-۱۷۹) و در برج کاشانه بسطام (هیلمبراند، ۱۳۸۳: ۱۷۴-۱۵۰) و همچنین در ایوان شرقی ورودی مجموعه بسطام دوره ایلخانی (زارعی، ۱۳۷۱: ۲۷۹-۲۶۸) در کتیبه‌هایی به خط کوفی و ثلث استفاده شده است.

کتیبه‌های خط ریحان محراب اصلی مسجد، در دو گوشه بالای محراب دو کتیبه کوچک به صورت افقی به خط ریحان گچبری شده، عبارت: «لا اله الا الله» و «محمد رسول الله» قابل قرائت است.

در داخل ایوان شمالی مسجد جامع فریومد، کتیبه‌ای نواری شکل در زیر پاکار قوس طاق قرار دارد که به صورت کمربندی سه ضلع ایوان را فرا گرفته و تقریباً با کتیبه خط ریحان ایوان جنوبی از نظر اندازه برابری می‌کند. متأسفانه کتیبه بسیار آسیب دیده و خواندن آن برای نگارنده میسر نگردید. ولی آنچه که می‌توان از آن استنباط کرد این است که احتمالاً درباره ساختمان و بنای این بخش از مسجد است و دلیل خوانا بودن کتیبه‌هایی که نام معماران و بناها در آن مندرج می‌شد، این بوده که هرکسی سواد داشت و این کتیبه‌ها را می‌دید بتواند به راحتی آن را بخواند. چون خواندن خط پر از رمز و راز کوفی بسیار دشوار است و

فهم کلمات و عبارات ناآشنا در آن بسیار مشکل است و به همین دلیل از خطوط ساده و عامه فهم استفاده می‌کردند تا هر بیننده‌ای به هویت بانی یا معماری مسجد پی ببرد.

در داخل درگاه‌های ارتباطی رواق‌های شرقی و غربی، در داخل هر درگاه دو کتیبه مستطیل شکل در طرفین زیر پاکار قوس قرار دارند که عبارات و سخن بزرگان دین به شرح ذیل خوانده شد:

«الدنيا مزرعه الاخره»، «الجنة دار.....» و «افضل دار الاخره».

در ضلع شمالی و سمت بیرون مسجد جامع، در میان کادر مستطیل شکلی که در طاق‌نمای ردیف زیرین قرار دارند. در بالای طاق‌نماها کتیبه‌های خطی ریحان وجود دارد که متاسفانه آنها نیز به علت آسیب فراوان قابل خواندن نبودند، احتمالاً حاوی احادیث و آیات قرآنی باشند.

در داخل یکی از مقرنسهای انتهای ایوان جنوبی مسجد، کتیبه‌ای به خط ریحان که نام معمار یا تزئین کننده مسجد را داراست، این کتیبه تا حدود زیادی قابل خواندن است که علی‌بن محمد از معماران و گچکاران را به ما معرفی نمود که از معماران اهل سمنان است «عمل علی بن محمد بن محمود البناء السمنانی».

کتیبه‌های خط ثلث، در این بنا کمتر از کتیبه نگاری به خط ثلث استفاده شده است. هر چند علت دقیق آن مشخص نیست، ولی به نظر می‌رسد که خط مورد توجه در این مقطع زمانی خط ریحان بوده که در اکثر بناهای همزمان نیز استفاده گردیده است. تنها کتیبه با این نوع خط فقط یک کتیبه است که در ایوان جنوبی مسجد گچبری شده است. کتیبه به صورت نواری حاشیه محراب را دور می‌زند که متاسفانه این کتیبه هم خیلی آسیب دیده، در عین حال واژه‌هایی از آیه ۱۱ سوره مریم از قرآن کریم از میتوان دریافت نمود.

نوع خط کتیبه‌های مسجد جامع فریومد در دو مقطع زمانی یعنی زمان احداث و دوره دوم زمان مرمت پس از آسیب دیدگی طبیعی یا انسانی بوده است. از دیگر مشخصه‌های بارز و جالب توجه در این بنا استفاده از خط ریحان است که در بناهای دیگر با این گستردگی استفاده نشده است. سوم اینکه احتمالاً این نوع کتیبه نگاری توأم با تزئینات نشانگر حضور معماران و استادکاران سمنانی و دامغانی است که شرق سمنان و خراسان حوزه فعالیت آنها بوده است.

نتیجه‌گیری:

فریومد از مناطقی است که در دوره‌های مختلف پیش از اسلام و دوره اسلامی اهمیت داشته است. در دوره پیش از اسلام از سرو بلند شهر فریومد نام برده شده است. اعتبار این منطقه از قرن چهارم هجری به بعد نشانگر تداوم اهمیت آن است. مسجد جامع فریومد نشانگر یک نقطه شهری مهم بوده است. در زمان صدارت خواجه علاءالدین محمد فریومدی وزیر خراسان این محل به عنوان حاکم‌نشین انتخاب شد و مرکز ولایت جوین در قرن هفتم و اوایل قرن هشتم ه.ق. گردید. وجود شاعری توانا چون ابن یمین فریومدی بر اعتبار و اهمیت این شهر افزوده است.

مسجد در زمان اعتبار و اهمیت فریومد و تبدیل آن به یک مرکز حاکم‌نشین تکمیل و به صورت اثر موجود درآمده است. بطور قطع در عمران و آبادی شهر فریومد خواجه علاءالدین محمد نقش به سزایی داشته است. مسجد جامع فریومد علاوه بر آنکه یک موزه تزئینات معماری است، به عنوان الگویی از سبک معماری خراسانی که به سبک دو ایوانی شناخته شده است، محسوب می‌گردد. این مسجد دارای ویژگیهایی همچون: بلندی ایوان‌ها، نزدیکی ایوان‌ها به هم، نداشتن گنبدخانه و مناره است.

فریومد امروزه اگرچه در نقطه‌ای دور افتاده قرار دارد، اما معماران و هنرمندانی که در آنجا کار کرده‌اند از علم و هنر زمان خود کاملاً آگاه و مطلع بوده‌اند و از آن به خوبی بهره جسته‌اند. چرا که حاصل کار بر تبحر و استادی هنرمندان آن صحنه می‌گذارد.

منابع:

- اسمیت، ماسون، جان، (۱۳۶۱). *خروج و عروج سربداران*، ترجمه: یعقوب آژند، تهران، تحقیقات فرهنگی و تاریخی.
- اشرف، احمد، (۱۳۵۳)، «ویژگیهای تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی»، نامه علوم اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی و تعاون، دانشگاه تهران، دوره ۱، شماره ۴، تیرماه ۱۳۵۳، صص ۴۹-۷.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان صنیع الدوله، (۱۳۶۳)، *مطلع الشمس*، ج ۳، تهران، فرهنگسرا.
- اقبال آشتیانی، عباس، (۱۳۶۵)، *تاریخ مغول*، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- بورگه‌ارت، نیتوس، (۱۳۶۵)، *هنر اسلامی، زبان و بیان*، ترجمه، مسعود رجب‌نیا، تهران، سروش.
- بویل، جی، آ. (۱۳۶۶)، *تاریخ ایران کمبریج*، جلد پنجم، ترجمه، حسن انوشه، تهران، امیرکبیر.
- پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۷۹)، *مساجد، معماری ایران دوره اسلامی*، گردآورنده: محمد یوسف کیانی، تهران، سمت.
- ، (۱۳۸۰)، *سبک شناسی معماری ایرانی*، تدوین: غلامحسین معماریان، تهران، پژوهنده-معمار.
- پوپ، آرتور اپهام، (۱۳۶۵)، *معماری ایران*، ترجمه: کرامت‌الله افسر، تهران، فرهنگسرا.
- جوادی، آسیه، (۱۳۶۳)، *معماری ایران*، جلد ۲، (مجموعه مقالات)، تهران، مجرد.
- حقیقت، عبدالرفیع، (۱۳۶۰)، *جنبش سربداران و دیگر جنبش‌های ایرانیان* تهران، خواندمیر، (۱۳۳۳)، *تاریخ حبیب‌السیر*، مقدمه استاد جلال‌الدین همایی، به کوشش محمد دبیرسیاقی، جلد ۳، تهران، خیام.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۴۱)، *لغت نامه دهخدا*، تهران، دانشگاه تهران.
- روحپور، حبیب اله، (۱۳۷۳)، *بررسی تزئینات مسجد جامع فریومد*، پایان نامه کارشناسی، دانشگاه هنر، رشته صنایع دستی.
- زارعی، محمدابراهیم، (۱۳۷۱)، *مجموعه بناهای مذهبی بایزید بسطامی بسطام*، پایان نامه کارشناسی ارشد، گروه باستان شناسی، دانشگاه تهران.
- ، (۱۳۷۸)، «معماران دامغانی در بسطام دوره ایلخانی» در *مجموعه مقالات دومین کنگره معماری و شهرسازی ایران*، جلد ۵، ج ۳، آرگ بم کرمان، صص ۴۷۶-۴۵۹.
- زمانی، عباس (۱۳۵۰)، «خط کوفی تزئینی در آثار تاریخی اسلامی ایران»، هنر و مردم، شماره ۱۰۶، مرداد.
- زمرشیدی، حسین، (۱۳۶۷)، *طاق و قوس در معماری ایران*، تهران، موسسه کیهان.
- سجادی، علی، (۱۳۷۵)، *سیر تحول محراب از آغاز تا حمله مغول*، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- دولتشاه سمرقندی، (۱۳۳۴)، *امیر*، تذکره الشعراء، تهران، سنایی.
- صفا، ذبیح الله، (۱۳۵۲)، *تاریخ ادبیات در ایران*، جلد سوم، بخش دوم، تهران، دانشگاه تهران.

- فرهنگ جغرافیایی ایران (آبادیها) (۱۳۳۵)، ۱۰ جلد، جلد ۳، سازمان جغرافیایی ارتش.
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۶۶)، معماری ایران در دوره اسلامی، ۲ جلد، ج ۱، تهران، جهاد دانشگاهی.
- (۱۹۸۱)، یادگارهای رباط شرف، مجله اثر، شماره ۵، تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- گدار، آندره، (۱۳۷۱)، آثار ایران، ۴ جلد، ج ۲، ترجمه ابوالحسن سروقدمقدم، مشهد، آستان قدس رضوی.
- لباف خانیکی، رجبعلی و فرامرز صابر مقدم، (۱۳۸۵)، مساجد خراسان از آغاز تا دوران معاصر، تهران، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- لسترنج، گای، (۱۳۶۵)، *جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی*، ترجمه، محمود عرفان، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مشکوتی، نصرت‌الله، (۱۳۴۵)، *فهرست بناها و اماکن باستانی ایران*، تهران، سازمان حفاظت آثار باستانی ایران.
- مستوفی قزوینی، حمدالله، (۱۳۸۱)، *نزهت‌القلوب*، محمد دبیرسیاقی، تهران، کتابخانه طهوری.
- مولوی، عبدالحمید، (۱۳۵۳)، «سرو فریومد»، مجله یغما، سال بیست و هفتم، شماره مسلسل ۳۰۹، شماره سوم، خرداد ماه ۱۳۵۳، صص ۱۷۵-۱۷۰.
- هیلمبراندر، رابرت، (۱۳۸۳)، کتیبه برج مقبره‌ای بسطام تحلیلی از نوشتاری تاریخی در دوره ایلخانی، ترجمه: محمدابراهیم زارعی، مجله اثر، شماره ۳۶ و ۳۷، سال ۱۳۸۳، صص ۱۷۴-۱۵۰.
- هنرفر، لطف‌الله، (۱۳۵۰)، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، اصفهان، انتشارات ثقفی.
- ویلبر، دونالد، (۱۳۶۵)، *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان*، ترجمه عبدالله فریار، تهران، علمی و فرهنگی.

Archive of SID